

Nemzeti értékek a kelet-közép-európai alkotmányokban

GOMBÓCZ MÁRTA
ELTE BTK TTI

E tanulmány a kelet-közép-európai alkotmányok két egymást követő generációjának – az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején megtörtént rendszer-változásokat közvetlenül megelőzően hatályos, illetve az azt követően elfogadott alkotmányok – preambulumaikat vizsgálja meg, az összehasonlítás módszerével.¹ Az elemzés a bevezető szakaszok egyetlen tartalmi elemére fókuszál: a történelmi múltnak – úgy a nemzeti, mint az állami múltnak – a preambulumokban megemléltetett szakaszait veszi számba. Jelen vizsgálat, terjedelmi okokból, csak Bulgária, Csehszlovákia (Csehország és Szlovákia), Jugoszlávia (Horvátország és Szlovénia), Lengyelország és Magyarország alkotmányaira terjed ki.²

A kelet-közép-európai országok fejlődése 1945 után több hasonlóságot mutat: történelmük többé-kevésbé azonos erők befolyása alatt alakult. Természetesen az ezt megelőző korszakokban is számos közös sajátosság figyelhető meg, azonban a második világháborút követően szovjet érdekszférába került európai országok politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élete az 1945 után következő bő négy évtized idején, a Szovjetunió meghatározó befolyása alatt meglehetősen uniformizálódott. 1945 után valamennyi európai állam életében történtek kisebb-nagyobb közjogi változások, s bár az alkotmányos rendszer átalakulása nem korlátozódott csak Közép-Európára, ám a szovjet befolyás következtében az itt végbement változások voltak a legradikálisabbak.³ A szocialista világtrend felbomlásával pedig hasonló problémákkal, kihívásokkal találták szembe magukat a régió országai, s az 1990-es évek utáni történelmük is számos ponton mutat közös vonásokat.

1945 után azonos csomópontok mentén alakult a régió országainak alkotmányos fejlődése. A szocialista korszakban, igazodva a szocialista államfejlődés szakaszaihoz, három nagyobb alkotmányozási hullámra került sor. Az első, a korabeli terminológia szerint a szocialista építés kezdeti szakaszában, a szocializmus alapjainak lerakása idején elfogadott alkotmányokat az 1950–1960-as években módosították, vagy éppen teljesen újrakodifikálták. (E csoportba tartozott az 1949. augusztus 18-án elfogadott magyar alkotmány.⁴) A har-

¹ Egy teljes körű elemzésnek természetesen ki kell terjednie az ezt megelőző korszakokban, s nemcsak a szocialista, hanem az azt megelőző korszakokban hatályos alkotmányok összehasonlító jellegű vizsgálatára.

² Az elemzés a vertikális jellegű kiterjesztés mellett akkor lenne teljes, ha horizontális szempontból is a teljességre törekedne, azaz felölelné valamennyi szocialista ország alkotmányát. A legjellemzőbb jegyek azonban ezen alkotmányok vizsgálatával is tetten érhetők.

³ Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet. 1945–2005*. Osiris, Budapest, 2006. 51. o.

⁴ Miként e dátumból is látszik, a csoportalkotás alapja nem kronologikus, inkább tartalmi alapú. A kategorizálás Kovács István: *A szocialista alkotmányfejlődés új elemi*. Akadémia, Budapest, 1962. és Kovács István: *Az európai népi demokráciák alkotmányainak kialakulása és fejlődése*. In: *Az európai népi demokráciák alkotmányok* (szerk. Kovács István). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 9–62. o. osztályozását követi.

madik csoportba – amely a jelen elemzés egyik bázisát képezi – az 1960–1970-es években elfogadott, ill. módosított alkotmányok tartoznak.⁵

E változtatásokat, ugyanúgy mint a korábbi alkotmánymódosításokat, nem annyira az egyes országok belpolitikai helyzetének történései indukálták, sokkal nagyobb mértékben hatottak a szocialista közösség egészében érvényes tényezők, a szocialista pártfórumoknak az államfejlődésre vonatkozó nézetei.⁶

Az egy-egy csoportba tartozó alkotmányok számos közös vonást mutatnak fel, így a harmadik csoportba sorolt alkotmányok jellemzője, hogy ezekben deklarálták az államok szocialista jellegét, s a tételes jogi rendelkezések körében rögzítették a kommunista pártok vezető szerepét.⁷

Az alkotmány egy állam berendezkedésének alapvető dokumentuma, a legmagasabb szintű jogforrás. Rendelkezéseik alapvetően két nagy csoportra oszlanak: egyrészt kijelölik a hatalomgyakorlás kereteit, meghatározzák az állam berendezkedését és legfontosabb szerveit, intézményeit, másfelől az állam és polgárai közötti sajátos viszony megnyilvánulásai, amelyben az állam az állampolgári, emberi jogok deklarálásával és biztosításával önmagát korlátozza.⁸

Ugyanakkor „az alkotmány a jogi kultúra legsajátosabb terméke”, egy nép, egy nemzet önkifejezésének eszköze és kulturális örökségének tükré is, amelynek fontos szerepe van a társadalom értékrendjének alakulásában és alakításában.⁹

Az alkotmányban szabályozott tárgykörök, alapelvi szinten, az állam és társadalom életének minden részére kiterjednek. Átfogják a hatalomgyakorlás fórumaira, a politikai intézményrendszer elemeire, az igazságszolgáltatásra, a gazdaságra... vonatkozó szabályokat, ezáltal az alkotmány az a jogforrás, amelyben a legkülönbözőbb, jogen kívüli rendszerek – mindenekelőtt a politikai

⁵ A sort a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. július 11-én elfogadott alaptörvénye nyitotta meg, amelyet 1968-ban egészítettek ki az államszövetségről és a nemzetiségek helyzetéről szóló alkotmányos jellegű törvényekkel. E három törvény együtt alkotta Csehszlovákia alkotmányát. Időszakunkban Jugoszláviában kétszer is sor került új alkotmány elfogadására, 1963-ban és 1974. február 24-én, míg a bolgár alkotmányt 1971. május 18-án fogadták el. Ebben az alkotmányozási periódusban Lengyelországban és Magyarországon új alaptörvény elfogadására nem került sor, csak a már meglévő alkotmányokat módosították, melyet Lengyelországban 1976. február 16-án hirdettek ki, Magyarországon 1972. április 26-án fogadta el az Országgyűlés a több ponton módosított alkotmányt.

⁶ A kommunista és munkáspártok 1960. november 10. és december 1. között Moszkvában tartott tanácskozásukon többek között elemezték a nemzetközi, s benne a szocialista világrendszer helyzetét. Itt fogalmazták meg, hogy „a szocialista világrendszer fejlődésének új szakaszába lépett. A Szovjetunió sikeresen folytatja a kommunista társadalom általánosan kibontakozó építését. A szocialista tábor más országai sikeresen rakják le a szocializmus alapjait, és közülük egyesek már a fejlett szocialista társadalom építésének időszakába léptek. *A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. A kommunista és munkáspártok nyilatkozata.* In: A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai (szerk. Fencsik László). Kossuth, Budapest, 1977. 36. o.

⁷ Kovács István: *Az európai népi demokráciák alkotmányainak kialakulása és fejlődése.* In: *Az európai népi demokratikus alkotmányok* (szerk. Kovács István). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 27–29. o. Például a magyar alkotmány az 1972-es módosítás során deklarálta, hogy „A Magyar Népköztársaság szocialista állam.” [2. § (1)], s hogy „A munkásosztály marxista–leninista pártja a társadalom vezető ereje.” (3. §).

⁸ Takács Imre: *Az alkotmány és az alkotmányosság fogalma.* In: *Alkotmánytan* (szerk. Kukorelli István). Osiris, Budapest, 2003. 19. o.

⁹ Ádám Antal: *Az alkotmányjogi értékekről.* In: *Magyar Jog*, 1997/3. sz. Idézi Takács: i. m. 26. o.

rendszer, de a gazdasági, szociális és kulturális szféra – alapvető értékei megjelennek.

Az alkotmányozás – a történelmi tapasztalatok szerint – mindig hatalmi tevékenység, amelyben döntő szerepe van a hatalmi erők viszonyának, „s az uralkodó ideológiai irányzatnak vagy világnézetnek”.¹⁰ Az alkotmányozás folyamatában a szabályozás során a jogalkotó egyes értékeket alkotmányos szinten szabályoz, másokat elvet, saját értékrendjének megfelelően.¹¹ Azaz az alkotmány megalkotása nem más, mint értékek közötti választás sorozata, s a folyamat végén létrehozott alkotmány értékmérője az lehet, hogy megfelel-e egy többé-kevésbé egyetemes mércének (mely természetesen koronként változó), kifejezi-e azokat az általánosabb érvényű jog- s akár erkölcsi elveket, melyeket általánosan érvényesnek tekinthetünk.¹²

Átfogó jellege folytán az alkotmány szabályozza a gazdasági, társadalmi, kulturális alrendszer alapvető kérdéseit. Emellett az alkotmány kifejezésre juttatja vagy juttathatja az államot alkotó közösség történelmi együtvé tartozását, a polgárok nemzeti tudatát. Ezeket az értékeket az alkotmányok direkt módon¹³ két helyen szabályozzák: a preambulumban, amennyiben tartalmaz ilyen az alkotmány, másfelől pedig az állami, nemzeti jelképek szabályozása kérdéskörében.

Az elemzésre kerülő egységek, a tételes jogi rendelkezések elé illesztett, bevezető jellegű szakaszok, a preambulumban, egy sajátos részét alkotják, illetve alkothatják a nemzetközi szerződéseknek, a különböző szintű jogszabályoknak, így az alkotmányoknak is.¹⁴ A tanulmány tárgyához szűk értelemben véve nem tartozik hozzá, mégis röviden szükséges érinteni a preambulumban jogi jellegét illető kérdéseket. E vonatkozásban a jogirodalom három álláspontja közül,¹⁵ a preambulumban történelmi elemeit vizsgálva, elfogadhatjuk a mérvadó magyar jogi irodalom álláspontját, mely szerint a bevezető jellegű rendelkezések értelmezési segédletként használhatók. A preambulumban „az al-

¹⁰ Samu Mihály: *Alkotmányozás, alkotmány, alkotmányosság*. Korona, Budapest, 1997. 25. o.

¹¹ Csak egyetlen példát említve: az 1949-es magyar alkotmány a szocialista tulajdon elsőbbségéről rendelkezett, ezzel egyben elvetette, leértékelte a magántulajdon (személyi tulajdon) elvét, míg az 1989-es módosítás során ezt visszahelyezték az alapvető alkotmányos értékek közé.

Az alkotmányozással kapcsolatban egy fontos, elvi jelentőségű kérdés vethető fel: kié az alkotmány? Bár van olyan vélemény (Hegel, G. W. F.: *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai, Budapest, 1983. 297. o.), amely szerint e kérdés irreleváns, valójában nem az. Az alkotmány tartalmát lényegileg befolyásolja, annak meghatározása, hogy ki végzi az alkotmányozást, közvetlenül a nép, vagy a nép választott képviselői útján, vagy a mindenkori politikai hatalom birtokosa.

¹² E kérdés hátterében felvetődik az a filozófiai, axiológiai kérdés is, hogy vannak-e általánosan érvényes, egyetemes, azaz kortól és helytől független értékek, s amennyiben e kérdésre igennel válaszolunk, úgy ott a következő kérdés: melyek ezek az értékek. A kérdésről részletesen: Adám Antal: *Az alkotmányi értékekről*. In: *Magyar Jog*, 1997/3. sz. 138–146. o.

¹³ Az ezekre vonatkozó szabályokat az alkotmány indirekt módon is kifejezheti. Ilyen például a magyar alkotmány egyik, a köztársasági elnökre vonatkozó szabálya, mely szerint kifejezi a nemzet egységét [29. § (1)].

¹⁴ *Jogi lexikon* (főszerk. Lamm Vanda). KJK–KERSZÖV, Budapest, 1999. 505. o.

¹⁵ E három álláspont: 1. nincs jogi jelentősége a preambulumnak; 2. normatív jellege a tételes jogi rendelkezésekkel egyenértékű; 3. „kötelezően alkalmazandó jogértelmezési segédletként alkalmazandó”. Sulyok Márton–Trócsányi László: *Preambulum*. In: *Az Alkotmány kommentárja I.* (szerk. Jakab András). Századvég, Budapest, 2009. 89. o.

kormány ünnepélyes bevezetője [...] különleges státusú [...] része és nem része az alkotmánynak, ezért kötelező szabályokat nem tartalmazhat”.¹⁶

A preambulumok lehetséges tartalmi elemei közül¹⁷ e tanulmányban csak a jogirodalomban „történeti narratívaként” említett elemet vizsgálom meg. Természetesen a többi szerkezeti elem összevetése sem lenne érdektelen, de mindenképp túlmenne e tanulmány keretein, így ezek közül csak esetlegesen emelek ki néhányat.

A preambulumokban szerepeltetett történeti részek a múltból többféle, különböző típusú tényeket emelnek ki, illetve eltérő jellegű entitások múltbeli elemeit hangsúlyozzák. A bevezetők egy csoportjában az egykor volt állami nagyságot idézik fel, vagy a nemzeti fejlődésben kulcsszerepet játszó személyeket, eseményeket, másokban az állam- és nemzetfejlődés kritikus, nagy jelentőségű fordulópontjaira hivatkoznak, vagy éppen – szembeállítva a jelennel – összefoglaló jelleggel értékelik a múltat. S hogy milyen elemek szerepelnek, azt alapvetően a múlt ténylegesen megtörtént eseményei, tényei határozzák meg, amelyek közül az alkotmányt konstituáló hatalom választja ki a szerepeltetni kívánt elemeket, saját értékrendjének megfelelően. E választással az alkotmányozó kifejezésre juttatja saját identitását, vagyis a múlt bizonyos elemei révén önmagát definiálja újra. Ugyanakkor a politikai hatalom történeti legitimációjának erősítésére is alkalmas lehet, amennyiben az így kiválasztott elemek egybeesnek az államot alkotó közösség többségének történeti tudatában szereplő elemekkel.

A szocialista korszak utolsó, harmadik generációs alkotmányainak preambulumait áttekintve megállapíthatjuk, valamennyi vizsgált állam esetében találunk utalást a történelmi múltra. Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország és Magyarország között azonban különbséget tehetünk annak alapján, hogy a szocialista hagyományok által vállalható múlt mellett – amely múlt 1945-tel kezdődött, s az azóta eltelt, népi demokratikus államfejlődést foglalta magába, s amely szocialista fejlődés jellemzése minden alkotmány elmaradhatatlan részét képezte – megemlégették-e az állami vagy éppen nemzeti múlt egyéb elemeit is, s ezt milyen összefüggésben tették. Ennek alapján elkülöníthetjük a lengyel és a magyar alkotmányt, amelyekben felidéztek az 1945 előtti múlt eseményeit is, természetesen a kor ideológiai felfogásának megfelelő, osztályharcos szemlélettel, valamint a bolgár, csehszlovák és jugoszláv alaptörvényt, amelyekben csak nagyon röviden, egy szókapcsolat erejéig utaltak a távolabbi múltra.

Bulgária alkotmányának preambuluma az alkotmányozó hatalom („Bulgária Népköztársaság állampolgárai”) önmeghatározása keretében utal az „évszázados harcra”, melyet „a szocialista átalakításért” vívtak.¹⁸ A bolgár alkotmányban találni még egy, burkolt utalást az 1945 előtti múltra, amelyet az állam címerében rejtettek el. A címer alsó részén ugyanis, a kalászokat egybefonó vörös szalagon „a bolgár állam alapításának évszámát” és a szocialista

¹⁶ Bragyova András: *Az új Alkotmány egy koncepciója*. KJK–KERSZÖV, Budapest, 1995. Idézi: Sulyok–Trócsányi: i. m. 91. o.

¹⁷ Általánosságban a preambulumok öt szerkezeti elemet tartalmazhatnak: a jogalkotó önmeghatározását, utalást a mandátumra, a célok és értékek deklarálását, történelmi narratívát és egyéb elemeket. Sulyok–Trócsányi: i. m. 91. o.

¹⁸ Kovács: *Az európai népi demokráciák...* 89. o.

forradalom bulgáriai győzelmének évszámát helyezték el (681–1944) – mintegy a két honalapítás dátumát.¹⁹

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmánya Nyilatkozat címmel terjedelmes, három egységre tagolt bevezetővel indított, amelyben az ország, s a szocialista tábor egészének a szocializmus során elért eredményeit, s a jövő feladatait vették számba. E törvény a szocialista korszakot megelőző múltat csak mint a jelen ellenpontjára hivatkozott, „a burzsoá köztársaság” korszakára, amely ellen a munkásosztály élcsapata, a Csehszlovák Kommunista Párt folytatott küzdelmet. Ehhez képest a csehszlovák államszövetségről szóló alkotmánytörvényben pozitívabb értékelést kapott a két világháború közötti korszak („ötvenéves közös állami életünk”), amely elmélyítette és megszilárdította a két nép, a cseh és a szlovák nemzet közötti, a távolabbi múltba is visszanyúló kapcsolatot.²⁰

A másik szövetségi állam, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság esetében szintén voltak a közös államiságnak előzményei, ám az alkotmány preambuluma ezekre részletezően nem tér ki. A múlt, amely „kizsákmányoláson, politikai elnyomáson és nemzeti jogegyenlőtlenségen alapuló régi osztályrendszer”,²¹ itt is a jelennel szembeállított és meghaladott korszakként szerepelt.

Némiképp más képet sugallt a lengyel és a magyar alkotmányok preambuluma. A múltat jóformán teljesen figyelmen kívül hagyó, azt csak mintegy meghaladott korszakként tekintő bolgár, csehszlovák és jugoszláv alkotmányokkal szemben e két alaptörvény viszonylag részletezőbb, nevesítve említettek meg kiemelkedőnek tartott eseményeket, s óvatos megfogalmazásban, de utaltak a nemzeti jellegre, nemzeti hagyományokra.

A lengyel alkotmány több évszázadra tekintett vissza, amikor is a jelen Lengyel Népköztársaságát a „lengyel nép legnemesebb, haladó hagyományai”-nak folytatójaként határozta meg. A távolabbi múltból konkrétan megemlégték Lengyelország felosztását, „nemzeti rabságát”, melybe „a porosz, osztrák és orosz rabló gyarmatosítók döntötték”. Az idegen elnyomók ellen folytatott harc mellett felidéztek a belső küzdelmet is, amelyet a nép „a lengyel tőkésék és földbirtokosok kizsákmányolásának megszüntetéséért folytatott”. A közelebbi múlt, a XX. század történetéből viszont csak a lengyel népnek a második világháborúban folytatott küzdelmét („kérlelhetetlen, hősi harc”) tartották említésre méltónak,²² a két világháború közötti korszakra semmilyen formában nem tettek utalást.

A lengyel alkotmány mellett a magyar alkotmány az, amely részletezőbb, bár az egy 1919-es Tanácsköztársaság kivételével nem nevesítették az eseményeket. Általános jelleggel, s kissé burkoltan, tompítottan, a kor frazeológiájának is megfelelően, de egyáltalán megemlékeztek az évezredek múltjáról, említést tettek a nemzeti létről, a nép nemzeti egységéről.²³ A törvényjavaslat ország-

¹⁹ 681-ben a Makedóniában megszerveződött szláv törzsek Asparuch Kán vezetésével vereséget mértek a Bizánci Birodalomra, amely ezután elismerte a bolgár állam létét.

²⁰ Kovács: *Az európai népi demokráciák...* 118. o. és 133. o.

²¹ Uo. 190. o.

²² Uo. 321. o.

²³ „Népünk ... számtalan megpróbáltatás közepette védte és őrizte nemzeti létünket.” „A magyar nép nemzeti egységbe tömörülve, a szocializmus teljes felépítésén munkálkodik.” A Magyar Népköztársaság alkotmánya.

gyűlési vitáját áttekintve, képet kaphatunk arról, hogy az óvatos, de a korban merésznek számító fogalmazás mögött milyen konkrétumokat értett, érthetett a politikai elit. Természetesen e felszólalásokban is adóztak a Szovjetunió dicsőséges szerepének, de megemlékeztek a magyar történelem eseményeiről, személyiségeiről is. Kádár János hozzászólásában már nemcsak Kossuth-ot, Rákóczi, Petőfit, Dózsát és Táncsicsot sorolta fel, de beemelte a nagy történelmi személyiségek közé „államalkotó István királyt”, Széchenyit is.²⁴ Egészen egyértelmű volt Darvas József hozzászólása, amelyben azt ecsetelte, hogy miért nagy fontosságú a nép ezeréves nemzetfenntartó szerepére tett módosítás. Szavai szerint: „emberi közösség, népi, nemzeti közösség nem élhet és nem fejlődhet egészséges önbecsülés nélkül... A nemzeti önbecsüléshez tartozik az is, mit tart a maga múltjáról, mit volt hagyományairól. A nemzeti önismeret egy nép morálja... az önismerethez hozzátartozik a szüntelen újjáértékelés...de nem jelenti és nem jelentheti egész történelmi múltunk elvesztését, megtagadását.”²⁵

E gondolatok, melyeket az alkotmányba az 1972. április 26-án elfogadott módosítással iktattak be, lényeges eltérést jelentettek az 1949 óta hatályos alkotmány bevezetőjéhez képest. Az ekkor elfogadott törvény egy bekezdésnyi bevezetője – az itt is hivatkozott 1919. évi szocialista forradalom mellett – a múltból csak a második világháborút említette meg, ami megnyitotta a „dolgozó nép előtt a demokratikus fejlődés útját”. E bevezetőben azonban a legnagyobb hangsúlyt (az egy bekezdésnyi szövegben háromszor is megemlített) „nagy Szovjetunió” kapta, amelynek „fegyveres ereje felszabadította országunkat a német fasiszták igája alól, szétzúzta a földesurak és nagytőkések népelenes államhatalmát”, s amely „önzetlen támogatást” nyújtott a háborúban elpusztult ország újjáépítéséhez, és segítségével megtörtént a szocializmus alapjainak lerakása. A Szovjetuniónak Magyarország 1945 utáni történelmében játszott szerepének pozitív értékelését az 1972-es alkotmánymódosítás lényegileg nem érintette.²⁶

A Szovjetunió szerepeltetése nem csak a magyar alkotmánynak volt jellemzője. A közelmúlt eseményei közül a második világháborút, mintegy határként kezelve, valamennyi alkotmányban megemlítették, összefüggésbe hozták a Szovjetunió harcával, megörökítve a preambulumokban a szovjet felszabadító háború emlékét.

Láttuk, hogy Bulgária Népköztársaság alkotmánya az 1944-gyel kezdődő új korszakra, mintegy az új államalapítás évszámára tekintett, amikor is „a Bolgár Kommunista Párt vezetésével és a felszabadító Szovjet Hadsereg döntő segítségével... a munkásosztály, dolgozó parasztok és népi értelmiség által kivívott szocialista forradalom 1944. évi szeptember kilencedikei történelmi győzelme” bekövetkezett.²⁷ A Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmánya az 1945-ös évet szintén egy új korszak nyitányának tekintette, amikor is „a hős szovjet hadsereg” felszabadította a „dolgozó népet” „a fasiszta megszállás igája alól”, s amely ettől kezdve „felszabadult államát” népi demokráciaként

²⁴ Az országgyűlés 8. ülése. 1972. április 19-én. Országgyűlési Értesítő. 568. o.

²⁵ Uo. 584. o.

²⁶ „Történelmünknek új korszaka kezdődött, amikor a Szovjetunió... felszabadította hazánkat a fasiszma elnyomása alól...A dolgozó nép a Szovjetunió baráti támogatásával újjáépítette... az országot.”

²⁷ Kovács: *Az európai népi demokráciák...* 89. o.

építi tovább, „Csehszlovákia Kommunista Pártja, a munkásosztály... élcsapata” vezetésével.

A csehszlovák alkotmány preambulumban megemlégették a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat is, mint olyan eseményt, amelyre példaként tekinthettek.²⁸

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság esetében a második világháború szintén vízválasztó eseményként jelent meg, amelyben „Jugoszlávia munkásai és parasztjai, valamint minden nemzetének és nemzetiségének haladó tagja a Népfelszabadító háborúban és a szocialista forradalomban vívott harcukkal megdöntötték a kizsákmányoláson, politikai elnyomáson és nemzeti jogegyenlőtlenségen alapuló régi osztályrendszert”.²⁹ Itt viszont, több okból is, nem tettek említést a Szovjetunióról: sem az 1940-es évek végétől kiéleződött, s az alkotmányozás (1974) idején is még inkább távolságtartónak tekinthető kétoldalú kapcsolatok miatt, sem pedig a tényleges történelmi események okán, a jugoszláv partizánmozgalom sikere miatt nem volt miért hálásnak lenni a Szovjetuniónak a felszabadításért.

A történelmi események ismeretében ugyancsak érthető az a szüksézszerűség, amellyel a lengyel alkotmányban felidéztek a második világháborút, s benne a Szovjetunió szerepét. Ezt, mint a lengyel nép „kérelhetetlen, hősi harcá”-val egyenrangú küzdelmet említették meg, s az ország felszabadítása helyett arról írtak, hogy „a Szovjetuniónak a fasizmuson aratott történelmi győzelme felszabadította a lengyel földet...”.³⁰

A vizsgált öt országnak a szocialista korszak utolsó harmadában hatályban volt alkotmányok preambulumaik történelmi tartalmú részeit áttekintve megállapíthatjuk, hogy valamennyi tartalmazott utalást a múlt bizonyos elemeire: ritkábban konkrét eseményeket, tényeket idéztek, gyakoribb volt viszont a múltnak mint egységes, homogén képződménynek az átfogó értékelése. Egységesek az alaptörvények annyiban, hogy mind az ország, az állam vagy nemzet saját múltjának szüksézszerű hivatkozásait, mind az értékelő aspektust áthatotta a kor uralkodó ideológiájának megfelelő, osztályharcos szemlélet. S mindegyiknek elmaradhatatlan részét képezte a szocialista világrendszer vezető hatalmára, a Szovjetunióra történő hivatkozás.

Az 1980–1990-es évek fordulóján, az 1990-es évek elején a szocialista világrendszer felbomlásával a kelet-közép-európai országokban ismét lényeges átalakuláson ment keresztül a politikai, gazdasági, társadalmi szféra. E változások az alkotmányok újrakodifikálását, vagy minden pontra kiterjedő, radikális módosítását, azaz lényegét tekintve új alkotmány létrehozását idézték elő.³¹ Az ekkor újraszabályozott alaptörvényekben nemcsak megváltozott a pre-

²⁸ Uo. 118. o. A NOSZF nemcsak Csehszlovákia alkotmányában kapott helyet, megemlégtette az Albán Szocialista Népköztársaság alkotmánya is, mint olyan eseményt, amelynek „győzelme és a kommunista eszmék terjedése... döntő fordulatot hoztak az albán nép történelmében”.

²⁹ Kovács: *Az európai népi demokráciák...* 190. o.

³⁰ Uo. 321. o.

³¹ Bulgáriában 1991. július 12-én fogadták el az új alkotmányt, Csehországban 1992. decemberében, Szlovákiában ugyanezen év szeptemberében, Horvátországban 1990. decemberben, Szlovéniában 1991. decemberében fogadták el az új alkotmányt. Lengyelországban 1992-ben fogadtak el alkotmánytörvényt, ideiglenes jelleggel, az új alkotmány megalkotásáig, melyre 1997. májusában került sor. Magyarországon az 1989. október 23-án elfogadott alkotmánymódosítással (1989. évi XXXI. törvény) került be az új preambulumban.

ambulumok tartalma, hanem a korábbi alkotmányokhoz viszonyítva, a szerkezeti elemeik között arányeltolódások, vagy éppen új elemek feltűnése is megfigyelhető. Néhány esetben, s ide tartoznak Horvátország, Szlovákia, s bizonyos mértékig Lengyelország alkotmányai, bőséges tartalommal idéztek a történelmi múlt elemeiből, míg a többi államnál a bevezetőben háttérbe került, vagy teljesen el is maradt a hivatkozás a történeti elemekre, s ezzel párhuzamosan hangsúlyosabbá vált az alkotmányozást vezérlő célok, értékek megemlézése.

Mindenünnen eltűntek a Szovjetunióknak az adott ország történelme számára is meghatározó jellegű szerepére történő utalások. Ezzel párhuzamosan, ha csak röviden is, de – lényegében a magyar alaptörvény kivételével – minden alkotmány esetében utaltak a történelmi múltra, néhol a több száz éves múltnak valamely, az államiság történelme szempontjából meghatározó elemére, vagy a nemzetfejlődés során kiemelkedő szerepet játszott eseményre, esetleg személyre. A közelmúlt is találni hivatkozást, a rendszerváltozást a lengyel és közvetetten a magyar alkotmány idézte meg korszakhatárként. A lengyel alaptörvény az ország („Szülőföld”) 1989-ben történt újjáalakulásáról írt, mint olyan sorsfordulóról, amely lehetővé tette, hogy a továbbiakban „szuverén és demokratikus alapokra” helyezték az országot.³² A magyar alkotmányban az utalás a békés politikai átmenetre fogható fel ilyen elemnek.³³ Ennél jóval erőteljesebben utalt a közvetlen előzményekre a szlovén alkotmány bevezetője. Az alaptörvény a függetlenedés okát részletezve nyújtott negatív értékelést a korábbi szövetségi államról, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságról, amely sértette a jogállamiság, a nemzeti jogok, s a föderalizmus elveit.³⁴ Ugyancsak megemlékezett a függetlenséget és szuverenitást lehetővé tevő változásokról a horvát alkotmány, „a kommunista rendszer európai felszámolását és a nemzetközi rend megváltozását” a „történelem fordulópont”-jaként értékelve.³⁵

Bulgária Köztársaság alkotmánya tág teret szentelt azoknak a jogelveknek, jogi és filozófiai értékeknek, amelyeket az alkotmányozás során szem előtt tartottak („az általános emberi értékek: a szabadság, a béke, a humanizmus, az egyenlőség, az igazságosság és a tolerancia”), s a részletesebb kifejtést mellőzve, csak egyetlen félmondattal („örizzük Bulgária nemzeti és állami egységét”) utaltak a hosszabb ideje fennálló állami és nemzeti létre.³⁶

Ennél valamivel nagyobb figyelmet szentelt a múlt egyes elemeinek a Cseh Köztársaság alkotmánya. Preambulumában, „az önálló cseh állam megújulása” kapcsán hivatkoztak arra, hogy „a Cseh Korona országainak ősi államiságához és a csehszlovák államiság valamennyi jó hagyományához” hűen járnak el. S bizonyos mértékig szintén a történelmi múltra utalt a preambulumban, amikor az alkotmányozó hatalomról szólva külön nevesítették Cseh-, Morvaországot és Sziléziát. Ezen túl viszont nem említettek semmiféle történelmi ele-

³² Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban (szerk. Trócsányi László–Badó Attila). KJK–KER-SZÖV, Budapest, 2005. 523. o.

³³ Halász Iván–Schweitzer Gábor: *Szimbolika és közjog. Az állami és nemzeti jelképek helye a magyar alkotmányos rendszerben*. Kalligram, Pozsony, 2010. 140. o. Miként a szerzők is utalnak rá, ez a kitétel legalább annyira tekinthető célnak, mint történeti narratívának.

³⁴ Kelet-Európa új alkotmányai (szerk. Tóth Károly). JATE Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszéke, [Szeged], 1997. 330. o.

³⁵ Uo. 140. o.

³⁶ Uo. 61. o.

met, konkrétan nem utaltak sem a két világháború közötti Csehszlovák Köztársaságra, sem az 1945 utáni Csehszlovákiára, megelégedtek azzal, hogy ezt az alkotmány tanulmányozója tetszése szerint beleértheti az általánosabb jelleggel megfogalmazott „jó hagyományok”-at idéző szókapcsolatba.³⁷

A cseh alkotmányhoz képest a közelmúltból egyetlen elemet sem talált említésre, s megőrzésre méltónak, viszont annál bővebben szólt a távoli múlttól a másik utódállam, a Szlovák Köztársaság alkotmányának preambuluma. Az alkotmányozást végző szlovák nemzet emlékezett „elődei politikai és kulturális hagyatékára, a nemzeti létért és az önálló államiságért folytatott harcok évszázados tapasztalataira, Cirill és Metód szellemi hagyatékának és a Nagymorva Birodalom történelmi örökségé”-re, mint olyan előzményekre, amelyek vezették az alkotmányozás folyamatában.³⁸ A nemzetté válás folyamatának hangsúlyozása, a kulturális jellegű örökség, a Cirill és Metód hagyomány mellett a nehezen értelmezhető nagymorva hagyományok felemlítése³⁹ inkább a történelmi legitimitációt szolgáló elemnek tekinthető.

A vizsgált országok közül a Horvát Köztársaság alkotmánya szentelte a legnagyobb figyelmet a történelmi elemeknek, preambuluma a leghosszabb, s a legtöbb konkrét elemet tartalmazza. A törvényalkotó a történelmi múlt visszaidézését olyannyira hangsúlyosnak ítélte, hogy külön – Történelmi alapok – cím alatt egy egész fejezetet illesztett az alkotmány elejére. E bevezetőt az állami és nemzeti lét ezeréves folytonosságának kimondásával indították: „a horvát nép ezeréves nemzeti és állami létét történelmi fejlődés során különböző államformákban újra és újra megerősítette, fenntartotta a horvát nép történelmi jogán alapuló államnak az eszméjét...”⁴⁰ Majd tételesen felsorolták azokat az államokat, amelyben a horvát nép élt, kezdve a VII. században alapított horvát fejedelemséggel, folytatva a Horvát Királysággal, a horvát–magyar perszonálunióval, majd a két világháború közötti korszakon keresztül a jugoszláv szövetségi államban keretében fennállott Horvát Szocialista Köztársasággal zárva a sort.

Érdekes ellentétet mutat a horvát alkotmánnyal szemben egy másik jugoszláv utódállam, Szlovénia alkotmánya. Ebben csak a közvetlen múlt (a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságra) utaltak vissza, amellyel szemben Szlovénia Köztársaság definiálta teljes jelenbeli, s legalább részleges múltbeli önállóságát („a Szlovén Köztársaság már az eddigi hatályban levő alkotmányos rendszer alapján is állam volt, ám a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban szuverén jogainak csak egy részét valósította meg”).⁴¹

A Lengyel Köztársaság esetében az 1992 áprilisi ideiglenes alkotmányos törvény nem tartalmazott preambulomot,⁴² ám az 1997 májusában elfogadott alkotmány elé viszonylag hosszú bevezető szakaszt illesztettek. Ebben a törvényalkotó megemlékezett mind az állami múlttól („az Első és Második Köztársaság legjobb hagyományairól”), mind a tágabb értelemben felfogott („ezer-

³⁷ Halász–Schweitzer: i. m. 134–135. o.

³⁸ Kelet-Európa új alkotmányai: i. m. 302. o.

³⁹ Halász–Schweitzer: i. m. 136–137. o.

⁴⁰ Kelet-Európa új alkotmányai: i. m. 139. o.

⁴¹ Uo. 330. o.

⁴² Uo. 186. o. Pontosabban szólva preambulomot tartalmazott, de az – a magyar, rendszerváltó alkotmány preambulumaéhoz hasonlóan szűkre szabva – a szabályozás ideiglenes jellegét hangsúlyozta.

éves örökség”) nemzeti múlt elemeiről („hálás szívvel őseinek; munkájukért, a függetlenség eléréseért nagy áldozatokkal folytatott küzdelmükért, a nemzet keresztény hagyományaiban és egyetemes emberi értékekben megnyilvánuló kulturális gyökereinkért”).⁴³

A magyar alkotmány 1989. október 23-án elfogadott módosítása értelmében a preambulum lényegesen lerövidült, s benne néhány általános jogelven („a többpártrendszer, a parlamenti demokráciát, a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítésére...”), s a rendszerváltozásra tett, fentebb említett halvány utaláson túl semmiféle történeti elemet nem helyeztek el. E szüksézszerűség indoka részben abban található, hogy a magyar alkotmány időben a legkorábbi: 1989-ben, közvetlenül a rendszerváltás során szabályozták újra az állami kereteket, s módosította a preambulumot is. Egy másik lehetséges – s ezzel összefüggő – magyarázat a történeti elemek mellőzését az alkotmányozás legitimációs deficitjével indokolja.⁴⁴

A rendszerváltozás után elfogadott alkotmányok preambulumaikat áttekintve megállapíthatjuk, hogy – a magyar alkotmány kivételével – valamennyi vizsgált esetben szerepelt a történeti narratíva. Különbség tehető azonban terjedelmük, s a bennük felidézett történeti tények jellege és időbelisége alapján. A horvát és szlovák alkotmányok, az állami és nemzeti identitás elemeit keresve a legtávolabbi múltba nyúltak vissza, abból konkrétumokat, vagy éppen sokféleképp értelmezhető motívumokat kiemelve. Ezzel szemben helyezhető el a szlovén alkotmány, amely megelégedett azzal, hogy a közvetlen közeli és vállalhatatlan múlttól elhatárolódjon. A cseh és lengyel alkotmány preambulumaiban tényszerűen megemlégték azokat a korábbi állami formációkat, amelyek hagyományait a jelen számára is mérvadónak tekintették, míg a bolgár alkotmányban konkrét meghatározás nélkül utaltak az állam és nemzet folyamatos létére. E kategóriák alapján megerősíthető az a következtetés,⁴⁵ hogy azok az országok éltek az alkotmányokban a történeti elemek hangsúlyos szerepeltetésével, amelyek a múltban nem rendelkeztek önálló államisággal, vagy rendelkeztek ugyan, de szuverenitásuk több évszázadra csorbult.

A szocialista korszak alkotmányaiban szereplő történeti elemek a megállapított különbségek ellenére is uniformizáltak. Szerepeltetésüket egy kizárólagos ideológia diktálta, amelynek értékrendszerében a nemzeti sajátosságok, a nemzettel kapcsolatba hozható motívumok a sokadik helyet foglalhatták el. A kívánatosnak azt tartották, hogy e ténylegesen meglévő különbségeket a legminimálisabbra szorítsák. A már említett moszkvai konferencia megfogalmazása szerint „az egész szocialista rendszer érdekei harmonikusan egybeolvadnak a nemzeti érdekekkel”.⁴⁶

A rendszerváltozást követően elfogadott alkotmányoknak a nemzeti sajátosságokkal kapcsolatos szabályai e felfogásra történő reakcióként is felfoghatók. Ennek keretében szabályozták újra a nemzeti szimbólumokat, és illesztettek a preambulumba a nemzeti és állami múlt s hagyományokra utaló elemeket. A bevezetők történelmi elemei különböző felfogást, eltérő történelemszemléletet tükröznek.

⁴³ Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban: i.m. 523. o.

⁴⁴ Sulyok–Trócsányi: i. m. 93. o.

⁴⁵ Halász–Schweitzer: i. m. 130. o. A szerzők a visegrádi országok alkotmányait vizsgálva állapítják meg, hogy elsősorban azon államok iktattak be alaptörvényeikbe történeti bevezetőt, amelyek a rendszerváltás idején nyerték vissza, vagy szerezték meg önállóságukat.

⁴⁶ A békéért... i. m. 40. o.

A két, eltérő korszak alkotmányainak preambulumaikat elemezve megállapíthatjuk, hogy a történeti narratíva szerepe nem tekinthető formálisnak. Egy jól megválasztott bevezető kétségtelenül alkalmas lehet arra, hogy az alaptörvényt ünnepélyessé és méltóságteljessé tegye,⁴⁷ s kifejezésre juttassa az államalkotó közösséget összefűző, különböző értékek közül a történeti értékeket.

A fő kérdés azonban nem az, hogy van-e történeti elem a bevezetőben, hanem hogy szerepeltetése esetén milyen körből merítenek: a történeti múlt eseményeiből, vagy a rájuk vonatkozó nézetekből. S akár az előbbiből, akár a másodikból választanak, a választást mindig az alkotmányozó politikai hatalom értékrendszere határozza meg.

⁴⁷ Sulyok–Trócsányi: i. m. 93. o.